

ШЕВЧЕНКІВСЬКІ АЛЮЗІЇ Й ЦИТАТИ В РОМАНІ ІВАНА НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО «ХМАРИ»: ІНТЕРТЕКТУАЛЬНІСТЬ ЯК МАРКЕР НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Людмила Скорина

доктор філологічних наук, доцент,

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ORCID ID 0000-0002-7023-9063

SCOPUS ID 58863723900

skoryna@ukr.net

Ключові слова: *Іван Нечуй-Левицький, Тарас Шевченко, «Хмари», інтертекстуальність, національна ідентичність, читацька рецепція, опозиція «Свій» / «Чужий».*

У статті проаналізовані шевченківські алюзії й цитати в романі Івана Нечуя-Левицького «Хмари». У результаті проведеного дослідження простежено, як завдяки інтертекстуальності прозаїк окреслює особливості читацької рецепції творчості Кобзаря в українському суспільстві в середині XIX ст. У романі виявлено три ключові типи реципієнтів. Перший, «нечитачі», поділяється на два підтипи: неписьменні селяни, які сприймають твори національного генія емоційно і з пієтетом, однак не мають можливості самостійно ознайомитися з ними й потребують посередників (дід Онисько); представники інтелігенції, котрі під впливом імперської освітньої системи зверхньо відкидають «мужицьку» поезію (Ольга Дашкович). Другий тип – «наївні читачі», поціновувачі зворушливих цікавих історій (Галя Масюківна). Третій тип – «компетентні читачі», глибоко обізнані з творчістю поета, здатні до її адекватної поглибленої інтерпретації (Павло Радюк, почасти Василь Дашкович). Таким чином завдяки інтертекстуальності в романі спростовується усталений стереотип про експліцитного читача Шевченка як «широкого українця», селянина і людини чоловічої статі» (Т. Гундорова).

У романі І. Нечуя-Левицького фігурують три ключові прототексти Т. Шевченка – поеми «Наймичка» і «Гайдамаки», поезія «Думи». Функціональне навантаження виявлених інтертекстом різне. Завдяки поемі «Наймичка», яку Павло Радюк читає дідові Ониську (у тексті це відображено як парафраз), відбувається налагодження довірливого діалогу між представниками різних суспільних прошарків, інтертекстема стає маркером розпізнавання Свого / Чужого. Коротка цитата з поеми «Гайдамаки» покликана підсилити емоційне тло спілкування Радюка з Ольгою. Поезія «Думи» (уведена в текст через алюзію) є маркером національної ідентичності персонажів – національно свідомого українця Радюка й Ольги, яка під впливом імперської ідеології втратила національну ідентичність. Окремо наголошено на випадках, коли творчість Шевченка фігурує як цілісний корпус; згадки про національного генія застосовуються як аргумент в дискусії на важливі суспільні теми, а «Кобзар» стає символічним даром, що підкреслює особисті почуття й національну самоідентифікацію персонажів.

Особливу увагу приділено образу Павла Радюка як єдиного справді компетентного («вдячного») читача й ретранслятора Шевченкових ідей. Він застосовує інтертекстеми з «Кобзаря» як засіб просвіти різних соціальних груп українського суспільства, інструмент подолання дистанції між інтелігенцією і селянством, маркер міжособистісних стосунків, критерій вибору майбутньої дружини. Отримані результати засвідчують, що шевченківські інтертекстеми в романі І. Нечуя-Левицького «Хмари» є не лише художнім прийомом, який сприяє встановленню діалогічних відносин між прототекстами й метатекстом, а й інструментом репрезентації національної самосвідомості персонажів.

SHEVCHENKO ALLUSIONS AND QUOTATIONS IN THE NOVEL “CLOUDS” BY IVAN NECHUI-LEVYTSKYI: INTERTEXTUALITY AS A MARKER OF NATIONAL IDENTITY

Lyudmyla Skoryna

*Doctor of Philology, Associate Professor,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy*

Key words: *Ivan Nechui-Levytskyi, Taras Shevchenko, “Clouds”, intertextuality, national identity, reader’s reception, opposition “Ours / Not Ours”.*

The article analyzes Shevchenko allusions and quotations in the novel “Clouds” by Ivan Nechui-Levytskyi. The research traces how the writer outlines the specifics of Kobzar’s perception in Ukrainian society in the mid-19th century with the help of intertextuality. Three key types of recipients were identified in the novel. The first, “non-readers”, is divided into two subcategories: illiterate peasants perceiving the works of the national genius emotionally and respectfully, but not having the opportunity to read themselves and thus, requiring mediators (an old man Onysko); and representatives of the intelligentsia who arrogantly reject “peasant” poetry being under the influence of the imperial education (Olha Dashkovych). The second type is “naive readers” who love just interesting and touching stories (Galia Masiukivna). The third type is “sufficient readers”, deeply familiar with the poet’s work, capable of its adequate in-depth interpretation (Pavlo Radiuk, partly Vasyl Dashkovych). Intertextuality in the novel helps to refute the established stereotype about Shevchenko’s explicit reader being “a ‘sincere Ukrainian’, a peasant and a male” (T. Hundorova).

Three key prototexts of T. Shevchenko appear in the novel by Ivan Nechui-Levytskyi: the poems “The Housemaid” and “Haidamaky”, the poem “My Thoughts”. The functional load of the identified intertexts is different. Thanks to the poem “The Housemaid” that Pavlo Radiuk reads to an old man Onysko (this is reflected in the text as a paraphrase), a trusting dialogue is established between representatives of different social strata, the intertext becomes a marker of recognition who is ours/not ours. A short quotation from the poem “Haidamaky” is designed to enhance the emotional background of Radiuk’s communication with Olha. The poetry “My Thoughts” (introduced into the text through allusion) is a marker of the national identity of the characters: the national consciousness of the Ukrainian Radiuk and losing national identity under the influence of imperial ideology – Olha. Special emphasis is placed when Shevchenko’s work appears as a cohesive image: references to the national genius are used as an argument in a discussion on important social topics, and “Kobzar” becomes a symbolic gift that emphasizes the personal feelings and national self-identification of the characters.

Special attention is paid to the image of Pavlo Radiuk being the only one truly competent (“grateful”) reader and propagator of Shevchenko’s ideas. He uses intertextemes from “Kobzar” as educating instrument for different social groups of Ukrainian society, a tool for overcoming the gap between the intelligentsia and the peasantry, a marker of interpersonal relationships, and even a future wife choice criterion. Study results show that Shevchenko’s intertexteme in the novel “Clouds” by Ivan Nechui-Levytskyi is not only an artistic technique that contributes to the establishment of dialogical relations between prototext and metatext, but also a tool for representing the national self-consciousness of the characters.

Вступ. Творчість Івана Нечуя-Левицького становить важливу віху в історії українського письменства II половини XIX ст. Тривалий час її читачка рецепція обмежувалася «класичними» текстами – повістями «Кайдашева сім'я», «Микола Джеря», «Бурлачка», «Старосвітські батюшки та матушки», циклом оповідань про бабу Параску й бабу Палажку тощо. До цього переліку варто додати роман «Хмари». Як слушно вказує М. Бондар, «в процесі українського національно-культурного самоусвідомлення роман Нечуя Левицького «Хмари» посідає вагоме місце. Це було не перше хронологічно, але перше своєю ґрунтовністю художнє зображення нової історичної епохи у поступі української національної ідеї. (...) «Хмари» Нечуя-Левицького належать до розряду тих творів, у яких особливо яскраво виявилася конституююча роль українського письменства. Роман Нечуя не тільки відобразив масовий рух молодого українства, а й сам був актом і фактом цього руху, несучи ідеї українства, засвідчуючи їх ствердження і на інтелектуальному, і на соціальному, і навіть на особистісно-побутовому рівні» (Бондар, 2013: 34). Творчість класика постійно перебувала в полі зору літературознавців, однак її інтертекстуальні виміри досі не стали предметом системного дослідження. Особливого значення інтертекстуальність набуває в романі «Хмари». Дослідження шевченківських цитат і алюзій дозволить не лише поглибити інтерпретацію твору, а й уточнити особливості рецепції творів Кобзаря в українському культурному просторі II половини XIX століття, механізми їхнього впливу на різні суспільні верстви. Водночас, це дозволить уточнити функційний потенціал інтертекстуальності як маркера національної ідентичності персонажів.

Матеріал й методи дослідження. Після здобуття Україною незалежності роман І. Нечуя-Левицького «Хмари» здобувся на поглиблену літературознавчу рецепцію. До традиційних напрямків його вивчення належать: інтерпретація змістових параметрів, зокрема проблеми інтелігенції й становлення образу «нової людини» (М. Бондар, Д. Гусар Струк, Н. Зінченко, В. Красавіна, Н. Перевертень), віддзеркалення національних ідей (І. Абрамова, Н. Зінченко, М. Лаврусенко, І. Приходько, В. Пустовіт, Л. Шкунь); дослідження художнього простору, зокрема топосу міста (Т. Бандура, О. Гусейнова, О. Єременко, Л. Мялковська, Р. Ткаченко); аналіз жанрово-стильових параметрів твору (Н. Бойко, Н. Зінченко, О. Чик). У студіях І. Абрамової, Т. Дзядевич, І. Зуляк, Т. Наумової проаналізовані національні типи й стереотипи в романі. Принагідно варто згадати

дисертацію А. Амбіцької, зорієнтовану на архетипний аналіз прози І. Нечуя-Левицького, а також лінгвістичні дослідження (Н. Бобух, Н. Венжинович та ін.). Окремі міркування про рецепцію творчості Т. Шевченка в романі І. Нечуя-Левицького містяться в статті Т. Гундорової «Шевченко і його читачі на тлі рецептивної історії української літератури» (Гундорова, 2015). Однак інтертекстуальні параметри твору не були об'єктом спеціальних наукових студій, це зумовлює новизну пропонованої студії.

Матеріал дослідження – роман І. Нечуя-Левицького «Хмари». Мета розвідки – проаналізувати шевченківські алюзії й цитати в романі як маркери національної ідентичності персонажів. Реалізація вказаної мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) визначити ключові шевченківські прототексти в романі, 2) дослідити типи Шевченкових читачів, 3) виявити механізми функціонування шевченківських алюзій і цитат в інтертекстуальному полі роману. Теоретико-методологічним підґрунтям розвідки є теорія інтертекстуальності, репрезентована працями Ж. Женетта, М. Гловінського, М. Шаповал та ін.

Результати та обговорення. Інтертекстуальне поле роману «Хмари» включає покликання на українську усну народну творчість і Біблію, вітчизняне й зарубіжне письменство, праці філософів і соціологів. Таке розмаїття прототекстів дозволяє трактувати І. Нечуя-Левицького «як талановитого автора, у творах якого відтворено в художніх образах не тільки селянський соціум, але й осмислено соціально-культурний рівень тодішнього суспільства, зображено українську інтелігенцію в просторі міста, її прагнення до європеїзації та поширення актуальних для того часу суспільних рухів» (Мялковська, 2021: 8). Ключове місце в інтертекстуальному полі роману займають шевченківські інтертексти – парафраз поеми «Наймичка», цитата з поеми «Гайдамаки», алюзія на поезію «Думи», згадки про збірку «Кобзар» як цілісний прототекст. Ці інтертексти не лише увиразнюють характеристику персонажів (їхній освітній і культурний рівень, читачькі зацікавлення тощо), а й дозволяють зробити висновки про особливості рецепції Шевченкової творчості представниками різних прошарків українського суспільства.

Т. Гундорова у згаданій вище статті аналізує фрагмент роману «Хмари», у якому Павло Радюк читає дідові Ониську «Наймичку», й доходить висновку, що «Нечуй-Левицький не лише творить експліцитний образ Шевченкового читача, але й програмує модель рецепції національного поета. Національно, соціально і гендерно письменник обмежує такого

читача категорією «широкого українця», селянина і людини чоловічої статі. Культурно й медійно він визначає спосіб комунікування з таким читачем через посередництво інтелігента українця» (Гундорова, 2015: 53). Ці міркування можуть стати приводом для докладнішої розмови. Найперше, варто замислитися над тим, чи можна вважати діда Ониська читачем Шевченка. Інформація про цього персонажа мінімальна: він охороняє баштан, знає безліч старовинних українських пісень, з недовірою ставиться до інтелігентів, котрі, на його думку, знічев'я бавляться народолюбними ідеями. Репліка старого баштанника: «Може, й правда; може, воно й так! Не знаю! *Ви письменні*; ви більше за мене знаєте» (Нечуй-Левицький, 1965: 194), – дозволяє припустити, що він неписьменний. Із творчістю Т. Шевченка дід Онисько знайомиться завдяки Радюкові. Вірогідність того, що в майбутньому він з власної ініціативи читатиме «Кобзар» видається примарною. За класифікацією Р. Харчук, до цього персонажа можна застосувати термін «нечитач». Як вказує дослідниця, «нечитачами Шевченка у XIX ст. була маса українських селян, що не могла не тільки зрозуміти, а й елементарно прочитати поета, бо була неписьменною» (Харчук, 2021: 4).

Прикметно, що І. Нечуй-Левицький у згаданому епізоді уникає цитування прототексту, натомість застосовує парафраз: «Його люлька загасла й покотилась на траву, а він і голови не підводив та все слухав, як *Марко ріс на хуторі в старого діда й баби, як прийшла до їх молодця у найми проситься, як Марко оженився й пішов у дорогу, як наймичка перед смертю призналась Маркові, що вона його мати*» (Нечуй-Левицький, 1965: 194). Це дозволяє уникнути надмірної деталізації й сконцентрувати увагу на головному – реакції персонажа на Шевченкове слово. Що зумовлює вибір прототексту, якого ефекту вдається досягти завдяки цій інтертекстемі? Як вказує прозаїк, Радюк «не вперше читав *селянам* українські твори Вовчка й Шевченка і знав, що ні одна поема не доходить так до серця, як “Наймичка”» (Нечуй-Левицький, 1965: 194). Увага до цього прототексту не випадкова. Як слушно вказує Р. Харчук, «більша частина творчості Шевченка є складною, інтелектуально глибокою, естетично довершеною й розрахована на підготовленого читача» (Харчук, 2021: 20). Тож письменникові потрібно було підібрати прототекст, який, з одного боку, мав би значну сугестивну силу, викликав сильні емоції, а з іншого, був доступний, зрозумілий для «людини з народу». Як засвідчує статистика, з-поміж усіх Шевченкових творів у читачькому середовищі найбільшою популярністю

користувалася поема «Катерина», яка «мала 11 видань загальним тиражем 111 тисяч примірників. За нею йшла «Наймичка», яку видавали протягом 60 років 7 разів накладом 100 тисяч примірників. На цьому тлі поема «Гайдамаки» мала усього 6 видань загальним накладом 14 тисяч примірників» (Харчук, 2021: 98). Чому Радюк читає дідові Ониську не «Катерину»? Можна припустити, що вибір прототексту зумовлений гендерними стереотипами, адже «старші люди, зокрема чоловіки, називають поему «Катерина» «поганою книжкою», бо там ідеться про «нечесне» кохання» (Гундорова, 2015: 64–65).

Одним із потужних засобів впливу на людину є емоції і чим нижчий освітній рівень реципієнта, тим сильніші емоції він може переживати під впливом зворушливої історії. До прикладу, ось як реагує на поему «Наймичка» неписьменний український селянин: «Вплив того читання на Ониська був такий великий, що він неначе *очамрів і скам'янів*, поклавши руки на коліна й нахиливши сиву голову. Він не поворушив пальцем, не кліпнув очима, ні разу не зітхнув, що буває знаком великої сили почування в щирого українця» (Нечуй-Левицький, 1965: 194); «Онисько підвів голову й *обтер рукавом сльозу*. – Я ще зроду не чув нічого кращого од цієї «Наймички», – промовив дід та й знов похилив голову, неначе од великої ваги й великого жалю» (Нечуй-Левицький, 1965: 195). Радюк не просто прагнув ознайомити селянина з поемою Шевченка, він мав чітко визначене завдання – завоювати довіру й переконати діда Ониська, що його бажання записати старовинні народні пісні – не просто забаганка, а частина суспільно вагомого проекту. Тобто в цій ситуації Шевченків прототекст виступає в ролі розпізнавального маркера. Читаючи поему з селянського життя, написану розмовною українською мовою, Радюк сигналізує: «Я – свій. Ми розмовляємо однією мовою. Ми – однієї крові». Завдяки цій тактиці молодому інтелігентові вдається подолати недовіру співрозмовника, зумовлену приналежністю персонажів до різних суспільних прошарків.

Як зазначає Р. Харчук, «щодо загального сприйняття Шевченка у другій половині XIX ст., то, з одного боку, довкола його імені був романтичний ореол, поета уважали мучеником й особливо майже міфічною, з другого, поезія Шевченка уважалася небезпечною, її забороняли, відтак вона притягувала багатьох, як магніт» (Харчук, 2021: 83). Ця суспільна тенденція підтверджується і в романі «Хмари» – у сцені зустрічі Павла Радюка з батьками й сусідами. Намагаючись переконати слухачів у вагомості й істинності своїх суспільних поглядів, він

також апелює до Шевченка. Щоправда, в цьому випадку йдеться не про конкретний прототекст, а про *«деякі заборонені цензурою твори Шевченка»* (Нечуй-Левицький, 1965: 138). Зміна аудиторії й комунікативної ситуації зумовлює зміну прототексту: Радюк не прагне розчулити слухачів, його завдання – апелювати до їхнього розуму, почуття справедливості, національних цінностей. І хоч радикальні реформаторські ідеї відлякують співрозмовників, можливість торкнутися забороненого стає йому в нагоді: *«Всі вони кинулись до заборонених творів Шевченка, і дехто почав їх голосно читати. Всі слухали з великою охотою й цікавістю, незгірше, як слухали й молодого Радюка»* (Нечуй-Левицький, 1965: 139). Рядки з *«Кобзаря»* стають засобом впливу на слухачів, аргументом у дискусії про становище українців у російській імперії. Коло Шевченкових читачів розширюється й водночас посилюється вплив його творчості на суспільну свідомість.

Аналізуючи типи Шевченкових читачів, Р. Харчук зауважує, що *«“Кобзар” у цей час був найбажанішим подарунком для коханих і друзів. Дмитро Дорошенко пригадував, що старша сестра його батька, котра провадила господарство на родовому хуторі, що розташувався на самій межі між Чернігівщиною і Московщиною, скінчила дівочий інститут у Києві. Серед її вчителів був радикал Микола Ковалевський, якого заслали в Сибір. Він подарував Дорошенкові тітці «Кобзар» із написом: «Обідрана, сиротою понад Дніпром плаче» [див.: 23, с. 5], який вона зберігала не тільки як прояв українства, а й як інтимну пам'ятку, згадку про свої дівочі літа й кохання»* (Харчук, 2021: 85). Схожий мотив виявлений і в романі *«Хмари»*. Павло Радюк дарує Галі Масюківні збірку *«Кобзар»*, керуючись кількома мотивами. По-перше, цей дар є виявом його почуттів до дівчини (він дарує те, що сам високо цінує). По-друге, він переслідує просвітницькі цілі, адже дівчина лише рік навчалася в інституті шляхетних дівчат і не має гарної освіти. Радюк прагне заохотити її до читання, дати їй можливість розвинути інтелектуально. Цей намір відображає реальні суспільні тенденції, адже, як вказує Р. Харчук, *«творчість Шевченка була одним із найважливіших пунктів як освітньої програми народників, так і стрижнем їхньої національної ідеології. Адже інтелігенти-народники на власному досвіді пересвідчилися у вазі Шевченкового слова. «Кобзар» у цей час виконував роль книжки, що повертала освічених українців, часто й вихідців із селян, що навчалися в університеті, до власної національності»* (Харчук, 2021: 75).

По-третє, *«Кобзар»* став для Радюка своєрідним маркером національної ідентичності в міжособистісних стосунках. У цій ролі він застосовується двічі – в історіях Галі Масюківни й Ольги Дашкович. У першому випадку ідентифікація Свій / Чужий дала позитивний результат: *«Яка це книжка? – спитала Галя. – Це Шевченків «Кобзар».* Цю книжку я вам дарую на пам'ятку, – промовив він тихіше. Галя зарум'янилась, як зоря, і подякувала. – *Буду ж часто читати цю книжку»* (Нечуй-Левицький, 1965: 188). Завдяки нетривалому перебуванню в інституті Галі, на відміну від Ольги Дашкович і Катерини Воздвиженської, вдалося уникнути асиміляційного тиску й зберегти свою національну ідентичність, свою українську душу. Тому вона приймає цей дар і охоче читає Шевченкові твори. Конкретні прототексти в цій ситуації не вказані, автор обмежився констатацією: *«Вона сиділа коло вікна й читала “Кобзаря”»* (Нечуй-Левицький, 1965: 239). Галя належить до «наївних читачів». З огляду на невисоку освіченість, вона не здатна усвідомити вагу й геніальність Шевченкового слова, тому сприймає збірку суто інтимно – як подарунок коханого. Можна припустити, що її улюбленими творами були Шевченкові балади й поеми. Як слушно констатує Р. Харчук, *«рецепція Шевченкової поезії має ще й виразний гендерний підклад. Під впливом Шевченкових віршів читачки переживали катарсис, бо поет показував покривденість жінки у патріархальному суспільстві і в Російській імперії, де жінка була позбавлена суб'єктності»* (Харчук, 2021: 14).

Ольга Дашкович також належить до «нечитачів» Шевченка, однак репрезентує другий підтип у межах цієї групи. Як вказує Р. Харчук, *«до нечитачів залічуємо й формальних читачів, тих інтелігентів, хто Шевченка читав, але не зрозумів. Дискурс нерозуміння поета має широкий спектр: від нехтування Шевченковою поезією, оскільки вона була написана невірною мовою або й «наріччям», «діалектом», до сприйняття поета як простонародного співця, самоука, за сучасною термінологією – непрофесійного літератора або літератора неіснуючої літератури і нації»* (Харчук, 2021: 4). Під впливом навчання в Ольги сформувалися специфічні читацькі зацікавлення, що відображали її шкалу життєвих цінностей і пріоритетів. На пропозицію Радюка ознайомитися з однією з резонансних літературних новинок, героїня заявляє: *«Я дуже люблю ці книжки, але французькі романи багато цікавіші й кращі од цих. (...) От якби ви достали нам французьких романів!»* (Нечуй-Левицький, 1965: 211). Однак Радюк наполегливо прагне привчити її до

серйозної лектури, сподівається, що вона стане йому «товаришем і другом, рівним зо мною про-світою й любов'ю до рідного краю, до рідної мови» (Нечуй-Левицький, 1965: 211).

Персонаж вчергове звертається до Шевченкових творів, прагнучи вплинути на Ольгу, пробудити її національну самосвідомість, відчуття краси українського слова, української поезії. У першому епізоді застосована цитата з поеми «Гайдамаки» (розділ «Галайда»): «О боже мій милий! Тяжко жить на світі, а хочеться жить; / Хочеться дивитись, як сонечко сяє, / Хочеться послухать, як море заграє. / Як пташка щебече, байрак гомонить. / Або чорнобрива в гаю заспіває... / О боже мій милий, як весело жить!» (Нечуй-Левицький, 1965: 249). Шевченківська цитата асоціативно пов'язана з реплікою героїні: «Чи правда, Павле Антоновичу, як весело жить на світі щасливим людям!». Вказана інтертекстема, по-перше, покликана увиразнити емоційну атмосферу змальованої сцени твору, по-друге, продемонструвати цілковиту байдужість Ольги до українського слова. Шевченкові рядки, народна поезія, змальовані Радюком ідилічні картини сільського життя викликають в неї характерну фізіологічну реакцію: «Ольга легенько позіхнула в вічі Радюкові» (Нечуй-Левицький, 1965: 249).

Намагаючись виправити ситуацію, Радюк приносить Ользі «Кобзаря», однак дівчина байдуже гортає книжку. Її погляд зупиняє не поезія, а портрет Шевченка в мужицькій шапці, який різко контрастує з уявленнями про мистецтво, нав'язаними в інституті шляхетних дівчат. На сповнену ентузіазму заяву Радюка: «От і ви, Ольго Василівно, будете говорить по-українській і не будете нехтувати мовою великого поета, як-от наші панії та городяни, і будете читати “Кобзаря”» (Нечуй-Левицький, 1965: 253), – героїня відповідає різко й безапеляційно: «Ніколи того не буде!». Це ще один приклад застосування інтертекстеми як маркера національної ідентичності. Ольга – героїня, яка втратила своє українське коріння. Негативна реакція на Шевченкову творчість – перший сигнал для закоханого, що його обраниця ментально чужа: «Радюкові здалось, що хтось вистрелив і влучив йому в самісіньку голову! Радюк неначе бачив, що Ольга одсовувалась од його все далі, що вона оступилась од його десь далеко, і ніби якась чорна хмара поглинула її» (Нечуй-Левицький, 1965: 253). Ольга спромоглася вивчити українську народну пісню, але зробила це з меркантильних міркувань, прагнучи привернути увагу Радюка. На більше вона не здатна, краса української мови й поезії для неї цілковито чужа. Як слушно

вказує М. Тарнавський, «українській національній ідентичності загрожує не присутність росіян як така. (...) У денаціоналізації професорських доньок насправді винні їхні марнославні матері і байдужі батьки, а не потішні франко-російські ляльки. Цей приклад свідчить, що російська загроза існувала б і без росіян. Українців денаціоналізують самі українці, зокрема негативно оцінюючи власну культуру» (Тарнавський, 2018: 166).

Батько Ольги професор Василь Дашкович може бути потрактований як потенційний «компетентний читач» Т. Шевченка. Потенційний, адже прозаїк наводить лише кілька деталей, які засвідчують його обізнаність із творами національного генія. Перша деталь – репліка Ольги: «Здається, часом тато згадує оте ймення. Але, сказати по правді, сама не читала» (Нечуй-Левицький, 1965: 249). У другому епізоді продемонстрований безпосередній відгук персонажа на один із важливих шевченківських прототекстів: «Радюк узав «Кобзаря» й почав декламувати. Дашкович, почувши те, вийшов і почав слухати. Радюк читав дуже добре, з великим почуттям. Він читав «Думи», повні глибокого почуття й суму. Ольга слухала й ледве розуміла, але не хотіла того сказати і мусила мовчки слухати. – *Божественна поезія! Високі думи!* – говорили разом Дашкович і Радюк, а Ольга дивувалась, чого це вони удвох аж репетують, неначе змовились» (Нечуй-Левицький, 1965: 253). Як бачимо, Дашкович захоплюється творчістю Шевченка, високо цінує її, але тільки з естетичного погляду, він не відчуває її національного колориту, соціального резонансу.

Те ж можна сказати про зацікавлення персонажа українським фольклором. За слушним висновком Д. Гусара Струка, народні пісні є ще одним важливим «знаком приналежності до українського етносу. Мотив цей розвивається впродовж всієї повісті, і ставлення до української пісні є виявом «українськості» даного персонажа, його, так би мовити, вміння уникнути негативного впливу «хмар»» (Гусар, 1996: 395–396). Дашкович захоплюється народними піснями, записує їх, але це захоплення суто естетичне. З плином часу він все глибше занурюється у філософські (понаднаціональні) проблеми, сферу чистого розуму, виявляючи резистентність до націєтвірного потенціалу Шевченкової лірики й фольклору. За слушним висновком М. Лаврусенко, «у поведінці й учинках Дашковича вгадується класичний українець-інтелігент старого зразка (30–40-х років XIX століття). Замолоду він займається самоосвітою, стає гарним викладачем, не байдужий до цінностей власного народу (...), але з часом герой

перетворюється на кабінетного вченого-філософа, котрий втрачає інтерес до долі українців. (...) У кінці твору герой позбавлений національного ґрунту. Для свого народу він – людина втрачена» (Лаврусенко, 2023: 109).

Єдиним справді компетентним («вдячним», за Р. Харчук) читачем Т. Шевченка, здатним відчитати приховані смисли, у романі І. Нечуя-Левицького є Павло Радюк. Саме він, а не дід Онисько може вважатися справжнім адресатом поезії Кобзаря. Цей представник молодшого покоління української інтелігенції змальований у романі як різнобічно розвинена, освічена особистість. У його висловлюваннях містяться покликання на українську й зарубіжну літературу, твори філософів і соціологів. Як зазначає О. Чик, «покоління Радюка 1850-х років вже набагато сміливіше за своїх попередників. Радюк захоплюється творами Т. Шевченка, читає заборонені книги, не приховує своїх симпатій до простого народу. Зрозуміло, що такі українці не могли опинитися поза увагою російської імперської машини – тож Радюк зазнає переслідувань» (Чик, 2014: 30). У контексті аналізованої проблеми найважливіше те, що Радюк – не тільки читач, а й ретранслятор Шевченкових ідей, пропагандист його творчості. Саме Радюк застосовує шевченківські інтертексти як маркер національної ідентичності. Дід Онисько, парубок-наймит, Галя, старий Масюк (як носії української ментальності) жваво відгукуються на твори національного генія, натомість персонажі з гібридною (імперською) ідентичністю (Ольга Дашкович) виявляють резистентність до його впливу.

Узагальнюючи міркування про образ нового інтелігента, варто зацитувати М. Тарнавського: «Радюк носить вишиванки, говорить українською, читає українські книжки, але нічого не робить для збереження української мови чи культури. Він заохочує всіх шанувати селян і їхню культуру, але жодних заходів не вживає. Він складає видавничий план і бавиться проєктом народних недільних шкіл, але нічого з того не виходить. Радюк мріє розвіяти грозові хмари національних і соціальних утисків (2: 319–320), а насправді лише п'ятає про потребу змін» (Тарнавський, 2018: 168). Критичні статті й літературознавчі розвідки рясніють обвинуваченнями Радюка в інертності, пасивності, втім маємо врахувати два принципові моменти: абсолютно несприятливі суспільні умови й авторську інтенцію. Як переконує нас Д. Гусар Струк, «в «Хмарах» Нечуй мав намір не стільки зображувати персонажів, скільки змалювати те становище, в якому знаходилась Україна», а тому «зумисне чи випадкове недобачування «Хмар» як хроніки русифікаторської політики в Україні доводило

різних критиків, нерадянських, до визначення повісті як Нечуєвої невдалої спроби змалювати позитивного героя» (Гусар, 1996: 390, 391). Образ Радюка був потрібен Нечуєві, аби продемонструвати, що в українському суспільстві, попри всі труднощі й імперський асиміляційний тиск, зберігалися національно свідомі елементи, яким вдалося зберегти свою ідентичність і які прагнули, застосовуючи сугестивну силу Шевченкових творів, відродити її в душах сучасників.

Висновки. Шевченківські цитати й алюзії є важливою складовою інтертекстуального поля роману І. Нечуя-Левицького «Хмари». У процесі дослідження в тексті виявлені покликання на три ключові прототексти – поеми «Наймичка» і «Гайдамаки», поезію «Думи». Виявлені інтертекстами дозволяють: 1) увиразнити характеристики персонажів – представників різних верств українського суспільства (зокрема їхній освітній і культурний рівень, читацькі зацікавлення), 2) зробити висновки про особливості рецепції Шевченкової творчості представниками різних верств українського суспільства, 3) довести тезу про інтертекстуальність як важливий маркер національної ідентичності персонажів.

Дід Онисько й Ольга Дашкович репрезентують у романі два різновиди «нечитачів» Шевченка. У першому випадку йдеться про персонажа, який сприймає твори національного генія емоційно і з пієтетом, однак через неписьменність не має можливості самостійно ознайомитися з ними й потребує посередника; у другому – про представників інтелігенції, які під впливом культурного колоніалізму демонструють відчуження й зневагу до української культури як «меншовартісної», «мужицької». Галя Масюківна схарактеризована як приклад «наївного читача», для якого «Кобзар» має емоційно-інтимну цінність. Василь Дашкович трактується як «естетизуючий читач», котрий ігнорує націєтворчий імпульс Шевченкової поезії. Ключовим реципієнтом і ретранслятором Шевченкової творчості в романі «Хмари» є Павло Радюк – єдиний компетентний («вдячний») шевченківський читач, який застосовує покликання на творчість національного генія як аргумент у дискусії з приводу соціальних проблем, маркер національної ідентичності, дієвий інструмент для подолання відчуженості між селянством та інтелігенцією, критерій у міжособистісних відносинах. Перспективними напрямками подальших досліджень можуть бути поглиблена інтерпретація усіх складових інтертекстуального поля роману «Хмари», застосування інтертекстуального підходу до аналізу-інтерпретації інших творів Івана Нечуя-Левицького.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондар, М. (2013). Становлення образу « нової людини » в українському письменстві 60 – 70-х років XIX ст.: художні рішення І. Нечуя-Левицького. *Вісник Черкаського університету. Серія Філологічні науки*, 20 (273), 20–36.
2. Гундорова, Т. (2015). Шевченко і його читачі на тлі рецептивної історії української літератури. *Україна модерна*, 22, 53–71. URL: <https://utppublishing.com/doi/abs/10.3138/ukrainamoderna.22.053>.
3. Гусар Струк, Д. (1996). *Реабілітація «Хмар» Івана Нечуя-Левицького. У: Літературознавство: Матеріали III конгресу Міжнародної асоціації українців* (С. 389–397). Київ : Обереги.
4. Лаврусенко, М. (2023). Проблема національного буття українців у творчості Івана Нечуя-Левицького. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*, 205, 106–110. <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2023-205-15>.
5. Мялковська, Л. (2021). І. Нечуй-Левицький & В. Підмогильний: тексти про Київ. *Культура слова*, 94, 7–19.
6. Нечуй-Левицький, І. (1965). *Зібрання творів: у 10 т. Т. 2*. Київ : Наукова думка.
7. Тарнавський, М. (2018). *Нечуваний Нечуй. Реалізм в українській літературі* / авториз. переклад Я. Стріхи. Київ: Лаурус.
8. Харчук, Р. (2021). *Шевченко, його читачі й нечитачі у XIX столітті*. Київ : НАН України.
9. Чик, О. (2014). Романи виховання «Люборацькі» Анатолія Свидницького, «Хмари» Івана Нечуя-Левицького, «Літопис пташиної слободи» Вільгельма Раабе, «Еффі Бріст» Теодора Фонтане як сімейні хроніки. *Мандрівець*, 4, 29–33.

Отримано: 26.08.2025

Прийнято: 02.10.2025

Опубліковано: 30.10.2025

